

Охоронні дослідження золотоординського міста «Кінські Води»

Наводяться результати охоронних досліджень золотоординського міста «Кінські Води» та окреслюються проблеми визначення зони охорони пам'ятки і режиму використання її території.

«Постархеологічна доба», що за М. Ю. Брайчевським відносилася до XIV–XVIII ст., ще на початку 70-х рр. XX ст., залишалася слабо дослідженою темою у вітчизняній науці [2, с. 20-22]. Актуальним і пріоритетним напрямком в українській археології цей період є й сьогодні, адже джерельна база епохи дозволяє «реконструювати об'єктивну картину історичного розвитку населення півдня Східної Європи в середньовічні часи» [15, с. 33]. Наразі важливим завданням дослідження історії та старожитностей післямонгольської доби залишається виявлення і вивчення пам'яток періоду Золотої Орди в Україні [19, с. 273-277].

Одним з культурних феноменів золотоординської держави були міста, що виникли у степовій зоні за короткий час та маркірували напрямок важливої транспортної торгової комунікації Євразії із заходу на схід – північної ділянки Великого шовкового шляху. Рятівними дослідженнями 1953 р. в ур. Великі Кучугури неподалік Запоріжжя було розпочато вивчення матеріальної культури одного із золотоординських міст XIV–XV ст. на теренах Степової України [5, с. 175-192]. В. Й. Довженком досліджена лише незначна частина пам'ятки, при цьому рятівні роботи напередодні створення Каховського водосховища велися вибірково на всіх ділянках для визначення загального характеру міського поселення [4, арк. 5-7].

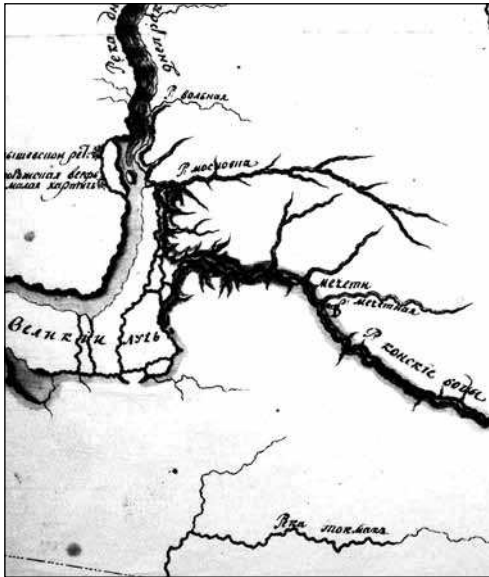

Рис. 1. Фрагмент карти Української лінії з позначенням р. Мечетної. 1770 р.

Серед золотоординських міст, що до останнього часу були відомі лише за писемними джерелами, вирізняється пам'ятка у Північно-Західному Приазов'ї, що отримала у науковій літературі назву городище «Кінські Води» [6, с. 121, карта 2; 8, 237-239]. За В. Л. Єгоровим, воно знаходилося на північній ділянці Великого шовкового шляху – торгової магістралі з Азаку до Ак-Керменя. До речі, цим маршрутом рухалася армія Тамерлана під час західного походу 1395 – 1396 рр. [7, карта 2]. Місто розташовувалося вздовж берегів р. Конки (Кінські Води) і його правої притоки – р. Жеребця, що позначалася на мапах XVIII ст. як р. Мечетна (рис. 1) [13], а на сьогодні знаходиться у межах сучасних сс. Кірове та Юрківка Оріхівського району Запорізької обл. Правобережну частину пам'ятки в наш час займає суцільна забудова с. Кірового, котра суттєво ускладнює локалізацію цієї ділянки міста. Відомості «Книги Большому Чертежу» засвідчують наявність тут «семи кешеней татарських мечетей» [14, с. 110], а, за повідомленнями царських послів Московської держави від 1680 р.,

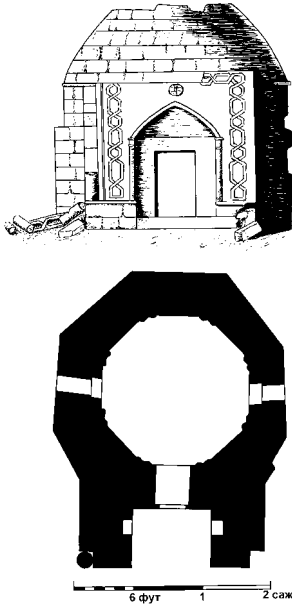

Рис. 2. План мавзолею поблизу гирла річки Мечетної. 1769 р.

згідно «Статейного списка», тут було «...капище бусурманське, кам'яна будівля старого поселення, що від давніх часів розвалилася..., <...> по річці на зручних і на червоних місцях багато капищних і домових кам'яних старих селищ Кримських татар, які від давніх років зруйнувалися вщент, лише башта кам'яна ціла» [16, с. 573-574].

1769 роком датується план одного з мавзолеїв («кешене») поблизу устя р. Мечетної (Жеребця), який мав в основі восьмигранний «барабан» розмірами 7 х 8 м з напівсферичним куполом [17], з висотою будівлі не менше 7,5-8,0 м (рис. 2). Купольні мавзолеї фасадного типу з виступаючим порталом мали іранське походження, а за часів Золотої Орди отримали поширення у Середній Азії і на Кавказі [12, с. 152]. До 1774 р. відноситься детальна карта «План Конских Вод и Мечетной, называемою рекою Жеребец», де позначено чотири мавзолеї, з яких зняті плани фасадів, ще шість – ті, що обвалилися, п'ять мавзолеїв – входи до яких були завалені «великими каменями» [18].

Отже маємо свідчення щонайменше про п'ятнадцять культових споруд. Співставлення цих даних дозволяє припустити, що означені об'єкти знаходяться у межах сучасного с. Кірового і займають ділянку 9,0 x 1,1 км та вишикувані вздовж правобережної смуги р. Конки й устя р. Жеребця (Мечетної). У 1950-х рр. в північно-західній частині селища, під час будівництва молочно-товарної ферми, були випадково виявлені рештки споруди, цегла з якої мала поливу «зеленкувато-бірюзового кольору, характерного для магометанських мечетей» [20, с. 58-59]. У ході розвідок 2007 – 2012 р. локалізовано ще дві споруди (мавзолей-?), що були розташовані в межах населеного пункту. Таким чином, нагальним завданням збереження цього небуденного археологічного об'єкту є визначення зони охорони пам'ятки та режиму її використання, що стане можливим лише за умови детальних археологічних обстежень території с. Кірового з метою з'ясування наявності (відсутності) культурних нашарувань.

За місцевою легендою, на лівому березі р. Конки (Кінських Вод), де розташоване с. Юрківка, була колись «татарська фортеця», біля якої виріс аул із мечеттю. Після приєднання цієї території 1774 р. до Російської імперії тут, на місці колишнього «татарського» аулу чи якихось «татарських» споруд, виникло поселення, що мало на мапах першої половини – середини ХІХ ст. назву Аул. У праці єпископа Гермогена другої половини ХІХ ст. вказується, що з південно-західного боку до села Аул примикав «пагорб Москов або Мечеть, на якому було в давні часи татарське селище з мечеттю» [3, с. 222]. За свідченнями місцевих жителів, до 1968 р., коли територія пагорба Мечеть-Могила (інша місцева назва – Лиса Гора) ще не була заліснена, на мису, утвореному відрогами балки Московської, знаходилися залишки трьох будівель (так званих «церков»), цегляні стіни яких збереглися на висоту близько 1 м. Однак, під час насадження лісу вони були зруйновані. У зв'язку з тим, що дерева погано приживалися на ділянці, де ґрунт насичений цеглою, камінням і будівельним розчином, кілька

разів до початку 1990-х рр. тут проводилося пересадження лісу. Все це негативно вплинуло на ступінь збереженості лівобережної частини золотоординського міста, в окремих місцях повністю знищено культурні нашарування. В різні роки на місці пам'ятки виявлялися архітектурні деталі будівель з різьбленого вапняку [10, с. 175-176, рис. 1: 1-2], орнаментальні композиції і рослинні мотиви яких мали сельджуцькі (малоазійські) корені, більш притаманні пам'яткам Криму першої половини XIV ст., зокрема, орнаментиці порталу мечеті Узбека [1, с. 166, рис. 73: 4].

Занедбаний стан лівобережної частини міста «Кінські Води» зумовив й охоронний характер археологічних досліджень. У ході обстежень на площі 1,76 га виявлені залишки фундаментів щонайменше п'яти будівель, що підтверджують і дані аерофотозйомки 1963 р. Досліджено четверту частину мечеті, цегляні стіни на кам'яному фундаменті якої були оздоблені рослинним і геометричним поліхромним архітектурним декором. Лінійно-геометричний орнамент (гір'я) має близькосхідні, іранські і середньоазійські витоки та характерний для мусульманського Сходу, де ознакою цього типу візерунків була складна побудова багатокутників і багатопроменевих зірок. Композиції таких орнаментів знаходять прямі аналогії серед архітектурного декору столичних золотоординських центрів, зокрема, будівель Селітренного городища на Нижній Волзі [11, с. 44, рис. 34-38] – першої столиці Золотої Орди – Сарай-Бату. В центрі споруди цегляна долівка на гіпсовому розчині обмежена каналами-траншеями, заповненими будівельним сміттям, серед якого наявні кашині плитки, вкриті поливою білого, синього, зеленого і жовтого кольорів, шматки листової бронзи, вапняковий розчин і рване пісковикове каміння, бита цегла, деревне вугілля. В цій частині споруди виявлені окремі кістки двох дорослих осіб. Уздовж бокових сторін долівки, на рівні її фіксації, виявлені залишки двох труб діаметром близько 0,25 м. Труби виготовлені з вапнякового розчину, секціями по 0,75 м, трималися на вапнякових стовпах-підпорках і

цегляній кладці. У північному куті труби з'єднувалися у складну споруду, що виступала над долівкою будівлі. Ймовірно, це була система опалювання приміщення.

Частково зруйнований культурний шар, що досягає потужності 1,4 м, залягає одразу ж під прошарком гумусу. Широкомасштабним дослідженням заважає наявність багаторічних насаджень, а їх вирубування доводиться узгоджувати з лісництвом, на території якого розташована пам'ятка.

Золотоординське місто «Кінські Води» відноситься до числа поселень-садиб неукріпленого типу, що ускладнює визначення його меж на місцевості. В XIV ст. для ординських міст було характерним співіснування як системної вулично-квартирної забудови, так і окремих аристократичних садиб, де впритул до них розміщувалися поховальні надмогильні споруди – мавзолеї. Іноді відстань між садибами була значною, що відзначено В. Й. Довженком на городищі Великі Кучугури [5, с. 182]. Визначення зони охорони пам'ятки у даному випадку є складним завданням, особливо у правобережній частині міста. Тому вважаємо, що всі земельні (глибиною більше, ніж 0,25 м) і будівельні роботи на цій ділянці треба узгоджувати з органом охорони культурної спадщини. Щодо лівобережного «ядра» пам'ятки на пагорбі Мечеть-Могила, то про всі ландшафтні перетворення лісництво також повинно попереджати відповідні органи з наступним наглядом за цими роботами спеціалістів-археологів. Однак без визначення юридичного статусу пам'ятки і взяття її на державний облік зробити це практично неможливо.

Ключові слова: Запорізька область, Золота Орда, Кінські Води, Кірове, Конка (Мечетна), Мечеть-Могила, Юрківка, городище, фундаменти.

Джерела та література

1. **Айбабина Е. А.** Декоративная каменная резьба Каффы XIV–XVIII вв. / Е. А. Айбабина. – Симферополь: СОНАТ, 2001. – 280 с., ил.

2. **Брайчевський М. Ю.** Перспективи дослідження українських старожитностей XIV–XVIII ст. / М. Ю. Брайчевський // Середні віки на Україні: зб. н. пр. – К.: Наукова думка, 1971. – Вип. 1. – С. 20-31.
3. **Гермоген.** Таврическая епархия. Гермогена, епископа Псковского и Порховского, бывшего Таврического и Симферопольского / Гермоген, епископ. – Псков: Тип. Губ. правления, 1887. – 524 с.
4. **Довженок В. И.** Отчет Горностаевской археологической экспедиции 1953 г. о раскопках татарского города на урочище «Большие кучугуры» в Днепровских плавнях Запорожской области / В. И. Довженок; Ин-т археол. АН УССР / НА ІА НАН України. – 1953/2. – Ф.е. – № 2217. – 44 арк.
5. **Довженок В. Й.** Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя / В. Й. Довженок // АП УРСР: зб. н. пр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – Т. X. – С. 175-193.
6. **Егоров В. Л.** География городов Золотой Орды / В. Л. Егоров // СА / АН СССР, Ин-т археол. – М.: Наука, 1977. – № 1. – С. 114 – 125.
7. **Егоров В. Л.** Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. / В. Л. Егоров; АН СССР, Ин-т археол. – М.: Наука, 1985. – 246 с.
8. **Єльников М. В.** В. Г. Фоменко – першовідкривач городища Кінські Води / М. В. Єльников // Музейний вісник / Запоріж. ОКМ. – Запоріжжя: Дике поле, 2010. – Вип. 10. – С. 237-246.
9. **Єльников М. В.** Трансцивілізаційні зв'язки Нижнього Подніпров'я і Північного Приазов'я за часів Золотої Орди / М. В. Єльников // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: зб. н. пр. – Запоріжжя: ЗНУ, 2011. – Вип. XXXI. – С. 58-62.
10. **Єльников М. В.** Нові дослідження культової споруди на золотоординському поселенні Мечеть-Могила / М. В. Єльников // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2011: зб. н. пр. / ЦП НАН України і УТОПІК; Ін-т археол. НАН України; ЦОДПА; [наук. ред. О. Б. Супруненко, редкол.: Г. Ю. Івакін, І. Ф. Ковальова, І. М. Кулатова та ін.]. – К. – Полтава: Гротеск, 2011. – С. 174-181.
11. **Зиливинская Э. Д.** Раскопки усадьбы на Красном бугре Селитренного городища / Э. Д. Зиливинская // Степи Европы в эпоху средневековья: сб. н. работ / Ин-т археол. НАН Украины; Дон. НУ; [гл. ред. А. В. Евлевский]. – Т. 6: Золотоордынское время. – Донецк: Изд-во Дон. НУ, 2008. – С. 17-92.
12. **Зиливинская Э. Д.** Еще раз о мавзолеях Маджара / Э. Д. Зиливинская // От палеолита до средневековья: сб. н. ст. – М.: Истор. факультет МГУ, 2011. – С. 149-155.

13. Карта с показанием украинской линии от Днепра до Донца от туда до Азовского моря на которой назначен проект укрепления границ по рекам Конским Водам и Берде // Росс. Гос. воен.-историч. архив. – Ф. 460.
14. Книга Большому Чертежу / Под ред. К. Н. Сербиной; АН СССР. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 228 с.
15. **Моця О. П.** Наукові дослідження відділу і проблеми та перспективи давньоруської та середньовічної археології в Україні / О. П. Моця, А. П. Томашевський // Археологія і давня історія України: зб. н. пр. / НАН України, Ін-т археол. – К.: РВГ Ін-ту археол. НАН України, 2010. – Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 29-41.
16. **Мурзакевич Н.** Список с Статейного списка Великого Государя его царского величества посланников: стольника и полковника и наместника переяславского Василя Михайлова сына Тяпкина, дьяка Никиты Зотова, писана со слов, чрез огонь, в Цареве-Борисове-городке, в нынешнем во 1681 г. мая в день / Н. Мурзакевич // ЗООИД. – Одесса, 1848. – Т. 2. – С. 568-658.
17. План и фасад строения, найденного на берегу реки Конские воды при устье Мечетной. 1769 года, месяца сентября 28 // Росс. Гос. воен.-историч. архив. – Ф. 418 (нач. XVI в. – 1917 гг.): Планы и описания городов, крепостей, селений и других населенных пунктов бывшей Российской империи. – Оп. 1. – Д. 1158.
18. План Конских Вод и Мечетной, называемой рекой Жеребцом. 1774 г. / Росс. Гос. воен.-историч. архив. – Военно-ученый архив. – Ф. 846 (1552-1918 гг.). – М : 50 саж в дм. – Оп. 16. – Д. 23897; М : 40 саж в дм. – Д. 23898.
19. **Позивай Т. Д.** Проблеми вивчення пам'яток Золотої Орди в Україні / Т. Д. Позивай // Археологія і давня історія України: зб. н. пр. / НАН України, Ін-т археол. – К.: РВГ Ін-ту археол. НАН України, 2010. – Вип. 1: Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 273-276.
20. **Фоменко В. Г.** Звідки ця назва? / В. Г. Фоменко. – Дніпропетровськ: Промінь, 1969. – 103 с.

М. В. Ельников

Охранные исследования золотоордынского города «Конские Воды»
Резюме

В статье приводятся результаты охранных исследований золотоордынского города «Конские Воды». Определение границ памятника на местности осложняется тем, что в XIV в. степные города были неукрепленными, их топография отличалась сосуще-

ствованием системной улично-квартальной застройки и отдельных аристократических усадеб.

Ключевые слова: Запорожская область, Золотая Орда, Конские Воды, Кирово, Конка (Мечетная), Мечеть-Могила, Юрковка, городище, фундаменты.

M. V. Elnikov

Protective investigations the Golden Horde city «Kin'ski Vody»

Summary

The article is devoted to results of protective investigations of Golden Horde city «Kin'ski Vody». Desection the boundaries of the monument on the ground is complicated by the fact that in the XIV century Steppe cities were unfortified, its topography different coexisting of systemic street and residential districts and individual aristocratic estates.

Key words: Zaporizhya region, Golden Horde, Kin'ski Vody, Kirove, Konka (Mechetna), Mechet'-Mohyla, Yurkivka, hillfort, basement.